

SZEMLE

BALOGH VILMOS SZILÁRD

A názáreti Jézus

Az első reflexiók J. Ratzinger / XVI. Benedek pápa könyvéhez

Talán mi sem lenne természetesebb, mint az, hogy a pápa „Jézus Krisztus földi helytartójaként” Urunkról és Mesterünkről tanúságot tegyen a világ előtt. Ennek egyik nyilvánvaló megnyilatkozása lehetne például az, hogy ezt könyvformában is megteszi. Hogy ez még sem így van, azt mutatja az a szenzáció, amit a J. Ratzinger, vagyis XVI. Benedek pápa nevével fémjelzett, názáreti Jézusról írt könyv kiváltott.¹ Ezt a sajtóságos tényállást igyekszik megközelíteni hozzászólása bevezetőjében *Knut Wenzel*, a frankfurti egyetemen a fundamentális teológia és dogmatika professzora ([32]): „Az egyháznak mindig azzal a váddal kell találkoznia, hogy a másodlagost az elsődleges elé helyezi. ... Ennek a vádnak megfelelően a másodlagos..., amire az egyház figyelmét pazarolja, nem más, mint saját maga: hivatali tekintélye, önmaga ökumenikus előtérbe helyezése, társadalmi helyzete. Túlságosan sokat foglalkozik az egyház saját magával... De mi is az elsődleges, az előtérbe állítandó, a maradandó? A kereszténység klasszikus rövid megfogalmazásával szólva: Jézusnak, a Krisztusnak az evangéliuma (Mk 1,1). A gyakori használat révén az ilyenfajta rövid formulák odáig jutnak, hogy elkopnak, mondanivalójuk megfogyatkozik – ha csak nem fejtik ki, gondolják át és sajátítják el mindazt, amit velük rögzíteni akarnak. Amikor Joseph Ratzinger XVI. Benedek pápaként a názáreti Jézusról kihoz egy könyvet, akkor ezt mindenféle tartalmi állásfoglalás előtt jelként kell értékelni: a melletti állásfoglalásként, hogy a könyv mondandóját a keresztény hit központjaként (ismét) szemügyre vegyük.”

A mű három hónappal a megjelenést követően még mindig nagyon előkelő helyet foglalt el a bestseller-listákon. A Herder Kiadó saját adatai szerint július végéig 413 ezer példány kelt el csak a német nyelvű kiadásból. Mint ismeretes, a mű, amelynek megírásába a pápa még Ratzinger bíborosként fogott hozzá, a „názáreti Jézusról” szól, egy kétkötetesre tervezett munka első része: Jézus életének eseményeit követi a Jordánban való megkeresztelkedéstől a színeváltozásig. Hivatalos bemutatóra okot XVI. Benedek 80. születésnapja adott ez év áprilisában. A szerző szándékát a könyv előszavában így fogalmazza meg: „Bizonyára nem kell egyáltalán mondanom, hogy ez a könyv semmiképpen sem tanítóhivatali megnyilvánulás, hanem kizárólag „az Úr arca” (vö. Zs 27,8) keresésének személyes kifejezése. Ennélfogva bárkinek szabadságában áll, hogy ellentmondjon nekem. Olvasóimtól csak azt az előrevételezett szimpátiát kérem, amely nélkül semmiféle megértés sem lehetséges.”

Nem csak a szélesebb olvasóközönség figyelt fel a könyvre, hanem a teológusok céhe, valamint a Jézus személyével, történetiségével foglalkozó kutatók is. Sokan sokféleképpen szóltak hozzá: dicsérték, bírálták, megjegyzéseket, kiegészítéseket fűztek hozzá. Talán meglepő, de – tudomásunk szerint – máris öt kötet foglalkozik különböző megközelítésben a ratzingeri-benedeki művel. A wuppertali egyetem újszövetség professzora, *Thomas Söding* jelentette meg szakmabeli tudós társai reakcióit.² (Vö. 6.) Ugyancsak ő gyűjtötte kötetbe

¹ J. Ratzinger/ Benedikt XVI: *Jesus von Nazareth, Band 1 Von der Taufe im Jordan bis zur Verklärung*, Herder, Freiburg, 2007, 448 o., kve. 24,00 €.

² Söding, Thomas (kiad.): *Das Jesus-Buch des Papstes, Die Antwort der Neutestamentler*, 158 o., Herder, Freiburg, 2007, kartonkötésben 9,95 €.

azokat az írásokat, amelyek az újszövetségi területen túlmutatnak³. A szerkesztő tájékozódást segítő előszaván kívül szót kap *Lehmann* bíboros, a Német Püspöki Konferencia elnöke, a bécsi érsek, *Schönborn* bíboros úr, *I. Bartholomaios*z pátriárka, a pápa által gyakran idézett *J. Neusner* zsidó rabbi, *Chr. Kalloch* és a református *G. W. Locher* is. A különböző szempontból megfogalmazott álláspontok közös vonása a XVI. Benedek művével szemben tanúsított elismerés, tisztelet. Locher így fogalmaz: „*Ez a könyv azt akarja, amit minden egyes prédikáció is akar: többet mondani, mint amit a saját ismereteink nyomán láthatunk, a saját nyelvünkön megfoghatunk – tudományosan becsületes, személyesen elkötelezett és pasztorális felelősséggel szól.*” Ezzel szemben egyfajta leszámolásnak is tekinthető *Gerd Lüdemann* könyve. Tételeire, valamint a *Lehmann* bíborossal való vitájára külön is kitérünk (5.). *Lüdemann* legnagyobb ellenfele, *Klaus Berger* az egyoldalú *Immanuel Kantra* mintegy „egyházatyára” való hivatkozást kritizálja *Lüdemann*-nál. Sok, a pápa könyvéhez kapcsolódó írása közül az ezzel a témával foglalkozó abban a gyűjteményes kötetben⁴ található, amelynek szerzői között *Lehmann* és *Schönborn* bíboroson kívül többek között még *Adolf Holl*, *Hans Küng* és *Hans Albert* neve található. Sokan kifogásolták a *Ratzinger* által használt nyelvezetet. Ez indította *Georg Bubolz* valláspedagógust, hogy a szükséges háttérfogalmakat megvilágítsa.⁵ A szerző a pápa gondolkodásának alapvető vonásaival kezdi. Ebből kiindulva fejti ki *Ratzinger* alapvető kritikáját a mai teológiával szemben. Példákon keresztül közelít a pápa könyvéhez és igyekszik más álláspontok figyelembe vételével a pápai gondolatokat magyarázni.

Ennek a szemlének az írója több mint száz tudós hozzászólást talált 2007. augusztus végén. Nyilvánvalóan nem térhetünk ki valamennyi álláspont ismertetésére. Egy viszonylag részletes összeállítás található a <http://www.theologieundkirche.de/jesusbuch.html> honlapon. Ennél szerényebbet talál az olvasó szemlének végén. Igyekeztünk a megfogalmazott álláspontokat tematikailag csoportosítani.

1. Szerző, műfaj és módszer

„*Hogy egy pápa íróként megjelenik a könyvpiacra, az valóban új. ... Miért is ne. Teljes nyugalommal – úgyszólván magunk között – megengedhető a kérdés, melyik polcra kell Ratzinger kollégánk könyvét elhelyezni. Szakkönyv vagy szépirodalom? Tudományos vagy fikatív? Teológia vagy irodalom?*” – veti fel a kérdést *Adolf Holl* osztrák teológus és író. (l. [30]) Majd így folytatja: „*Állítólag Adolf von Harnack azt mondta szolgájának egyik költőzése alkalmával: a teológiát a szépirodalomhoz tesszük. Ennek már száz esztendeje, de a kérdés marad. A bestseller-listákon Ratzingert a szakkönyvek közé sorolják. Végülis biográfjáról van szó. És itt máris felmerül egy probléma. Ugyancsak száz esztendeje jelent meg Albert Schweitzer tanulmánya a Lessing korától fogva folytatott Jézus-élete kutatásról. A könyv hosszú árnyékot vetett, ugyanis megalapozottan azt állította, hogy minden további nélkül nem lehet Jézusról írni. »Ismeretlenként és névtelenként jön közénk, miként annak idején a tóparton közeledett azokhoz a férfiakhoz, akik nem tudták, hogy kicsoda ő.« Schweitzer levonta a következtetést és orvosként elment Afrikába.*”

³ Söding, Thomas (kiad.): „*Ein Weg zu Jesus*“, *Schlüssel zu einem tieferen Verständnis des Papstbuches*, 110 o., Herder, Freiburg, 2007, 7,90 €.

⁴ Lehmann, Karl és mások: „*Jesus von Nazareth kontrovers*“, *Rückfragen an Joseph Ratzinger*, Lit Verlag, Berlin, 2007, 160 o., 17,90 €.

⁵ Bubolz, Georg: *Das Buch des Papstes: Jesus von Nazareth, Informationen – Hintergründe – Denkanstöße*, Patmos Verlag, Düsseldorf, 2007, 160 o., 12,90 €.

A könyvhöz való közelítés egyik nehézsége nyilvánvalóan a szerző személyében, az alkalmazott módszerben, s ennek megfelelően a könyv műfajának meghatározásában keresendő.

A berlini egyetemen oktató biblikus, *Rainer Kampling* bevallja, hogy a könyv olvasása során kezdetben nagyon zavarta és ennek megfelelően fárasztotta, hogy világosan különbséget tegyen Ratzinger mint „magánember” és „Péter utóda között”. A szerző jóllehet nem tanítóhivatali tekintéllyel lép fel, ugyanakkor még sem mellőzhető az a szempont, hogy a könyv egy hivatalban lévő pápa neve alatt jelent meg. „*Nem egy teológus a sok közül mutatja be saját, meglehetősen korlátozott számú hallgatóságának magántanítását, hanem Joseph Ratzinger XVI. Benedek pápaként szavaihoz az egész egyház rezonancia-terét igénybe veszi, hogy minden tagjának ... a keresztény hit magját – Jézust a Krisztust – emlékezetébe idézze.*” (Wenzel, K. [32]) Voltaképpen ugyanezt a tételt fogalmazza kissé provokatívabban *Bert Rebhandl* ([9]) is: „*A szöveg Ratzingeré, a bestseller a pápáé.*”

Megjegyzéseit a művel kapcsolatosan szinte patetikus hangon kezdi a müncheni egyetem evangélikus fakultásának újszövetség professzora ([31]): „*Vannak könyvek, amelyek eseményszámba mennek. XVI. Benedek éppen megjelent Jézus-könyve (ill. annak első kötete) különösképpen és többféle tekintetben is ilyen: mind tudomány- és egyháztörténeti, mind pedig ökumenikus értelemben. Mikor jelentetett meg utoljára hivatalban lévő pápa tulajdonképpen szaktudományos monográfiát? Az újkori bibliatudomány történetében ez mindenképpen egyedülálló. Ehhez társul még az is, hogy Joseph Ratzinger eredendően nem biblikus szakember, hanem dogmatikus. Hol található egyébként is – kérdezhetnénk – olyan rendszerező teológusok, akik olyan komolysággal és alapossággal foglalkoznak bibliai szövegekkel, exegetikai és történeti kérdésekkel, hogy ennek nyomán exegetikailag komolyan veendő összképet alkossanak? Itt a protestáns kollégák között is hosszasan kellene keresgélni. Annál is inkább megjegyzendő, hogy XVI. Benedek művét tudatosan polgári neve alatt jelentette meg és ezzel világosan különbséget kívánt tenni személyes tudományos felelőssége és egyházi, illetve tanítóhivatali megnyilvánulásai között.*”

A dogmatikában és a fundamentális teológia különböző területein járatos és nevet szerzett pápa rendszerező teológusként az exegéták „lövészárkába” merészkedik (*Klaus Berger* megfogalmazása – [5]). Ennek megfelelően megközelítése nem korlátozódik az exegéták által használt módszerekre. „*Egykori tübingeni professzorként természetesen a pápa nem hagyhatja ki, hogy aggodással és szemfelhúzással utaljon arra, hogy Szolovjev szerint az Antikrisztus megkapja a tübingeni Teológiai Kar tiszteletbeli doktori címét, hiszen az Antikrisztus »nagy exegéta«. ... Joachim Jeremias protestáns exegéta nyugdíjas éveit szintén Tübingenben töltötte. A pápa olyan nagyra értékeli ezt az emberöltővel ezelőtt meghalt konzervatív-pietista exegétát..., hogy könyvét ... »katolikusoknak szánt Joachim Jeremiasnak« nevezi. Ugyanis ami a többi exegétát illeti, jóllehet a pápa – mint előszavában mondja – könyvét nem »az exegéták ellen« írta, mégis megjegyzéseivel alapos fejmosásban részesíti őket.*” (K. Berger in [5]). Ugyancsak *K. Berger* mutat rá, hogy a pápa könyvében igyekszik feleleveníteni, ismét szalonképpé tenni régen elfeledett szentírás-értelmezési módszereket. Ilyenek a tipológiai módszer, amely az Ó- és Újszövetség bizonyos megfogalmazásait állítja egymás mellé, hasonlítja össze. Hasonlóképpen eleveníti fel az allegorikus értelmezést, illetve az enyhébb fenomenológiai megközelítés bizonyos formáit. Ugyanakkor az egyházatyák írásai, értelmezései is gyakran fellelhetők a pápa könyvében. Így például a Miatyánk értelmezésénél olvassuk: „*Az egyházatyák Miatyánk-magyarázatai közül nekem személy szerint is nagyon kedves Karthágói Ciprián (kb. 200 és 258 között élt) és ezért gyakran idézem őt*”.

Ennek a módszernek a fogadtatása meglehetősen ellentmondásos. A katolikus újszövetség-kutató *Thomas Söding* XVI. Benedek Jézus-könyvét igyekszik besorolni az eddigi pápai

tevékenységek sorába. Szerinte a pápaság új stílusa kezd láthatóvá válni: „különböző műfajok tudatos használata, amelyeknek formája és súlya között pontosan különbséget kell tenni és nem szabad egymással összekeverni”. ([24]) Ugyancsak dicséri a pápai szövegértelmezést amerikai életrajzírója *George Weigel* és külön kiemeli a Miatyánkhhoz fűzött fejtegetéseket. ([22])

A módszertani problémák közé tartozik az a kritika is, amelyet a pápa a történeti-kritikai módszerrel szemben kifejt. *Dietrich Wiederkehr*, a fundamentális teológia kapucinus szakértője szerint ez a fajta kritika mára aktualitását veszítette, hiszen a kifogásolt „történetiség” régóta nem szándéka mindazoknak, akik ezen a területen tevékenykednek. *Wiederkehr* a Jézus-könyvben olyan „üdv-történeti regionális expresszvonatot” lát, amely csak kiemelt megállóhelyeken áll meg, de jelentős állomásokat kihagyva közlekedik. ([20])

Az alkalmazott módszerek sokasága révén nagyon nehéz műfaji meghatározást adni. A freiburgi egyetemen dogmatikával és liturgiatudományokkal foglalkozó *Jan-Heiner Tück* ([7]) *Ratzinger* „spirituális krisztológiájáról” beszél, amely semmiképpen sem helyettesíti sem a krisztológiai tankönyveket sem az exegetikai szakkommentárokat, de jól kiegészíti azokat. *Kurt Koch*, Bazel püspöke szerint ([17]) a könyv „Jézus élete misztériumainak biblikusan táplált teológiája”, amely három alappillérre épül: a kinyilatkoztatási történésnek a kinyilatkoztatáshoz kapcsolódó hitvallással szembeni primátusára, az Ó- és Újszövetség krisztológiai egységére, valamint a kinyilatkoztatási tanúságtételeknek az egyház életterében való értelmezésére. *Jan Ross* újságírói olvasatában a könyv se nem életrajz, biográfia, se nem tudományos újszövetségi exegetikai mű ([1]). A bayreuthi egyetem biblikus professzora, *Joachim Kügler* ([15]) a kifejezetten hitvallási megközelítést hangsúlyozza, amely egyfajta műfaji meghatározottságot is sejtet: egyértelműen krisztológiai irányultságú „lelki írásmagyarázat”. Ennek megfelelően természetesen Jézus a személyben megjelenő Isten országa, a hegyi beszéd nem más, mint „rejtett krisztológia” és a Miatyánk „krisztológiai imádság”. Véleménye szerint a könyv nem tekinthető szigorú értelemben kánoni írásmagyarázatnak, hanem virtuóz „asszociációs játék”, amely „csillogó biblikus-teológiai kozmoszt” tár elénk. „Mindeközben a szegény názáreti férfit *Ratzinger* intellektuális fénye túlragyogja.”

Mindezek összegzéseként *Vermes Géza* „műfaji meghatározása” helyénvalónak tűnik. Szerinte ugyanis ([27]) a pápa könyve nem tudományos, akadémiai kérdésekkel foglalkozik, hanem saját maga és olvasói épülésére szánt, evangéliumokhoz kapcsolódó meditációsorozatot nyújt. Az ilyen elmélkedések hatékonysága pedig tudományos kritériumokkal nem mérhető. Ezt erősíti meg *Peter Hünermann* „műfaji” besorolása is, aki szerint a könyv „gondolatokban gazdag biblikus Jézus-meditáció”.

2. Alaptétel, történetiség, szociális jelleg

A könyv alaptételét egyszerűsítve így fogalmazhatnánk: a hit Krisztusa (a hívő tünődések, reflexiók bizonyos értelemben vett „terméke”) és a történeti Jézus (a galileai vándorprédikátor, gyógyító és ördögűző) egy és ugyanaz a személy. Egy ilyen állítás természetesen maga után vonja azt, hogy a történetiség alapján vizsgálódjunk. Itt már az akadémiai kritériumok nem mellőzhetők. Így aztán nem csoda, hogy ezt az álláspontot az oxfordi Jézus-kutató, *Vermes Géza* nem tudja elfogadni ([27]). Véleménye szerint ez az azonosítás – a mai történeti kutatások eredményei alapján – megalapozatlan. Érvelésében utal arra, hogy a pápa könyvében gondosan mellőzi mindazokat a tudományos munkákat, amelyek álláspontját nem támasztják alá. A pápa által alkalmazott, a zsinat előtti katolikus teológiai hagyományban jelentős szerepet betöltő ún. kánoni exegézis módszere, amely szerint bármely ó- és újszövetségi hely alkalmas bármely más szentírási hely magyarázatára, ebben a

bizonyításban nem helytálló. E helyütt – Vermest követve – jónak látszik pár szóban felidézni a történeti Jézus-kutatás állomásait. Az „első történeti Jézusra vonatkoztatott kérdés” azt vizsgálta, hogy mennyiben rekonstruálhatóak életének eseményei a pozitivista történetírás értelmében. A 19. századi és a 20. század eleji protestáns kutatások két, egymással szögesen ellentétes eredményt hoztak: az egyik szerint Jézus a zsidó erkölcsiség liberális tanítója lenne, míg a másik szerint a küszöbön álló új világnak, az Isten országának a hírnöke. A „megoldást” *Albert Schweitzer* 1906-os könyve jelentette, amely a „történeti Jézust” ebben az értelemben „halottnak” nyilvánította, vagyis a kérdés megválaszolását nem tartotta lehetségesnek. Az első világháború után a *Rudolf Bultmann* által alapított formakritikai iskola úgy vélte, hogy a Jézus életére és személyére vonatkozó kutatások azért futottak zátonyra, mert a legkorábbi keresztény forrásokat csak az egyház hite érdekelte. Ennek megfelelően az áthagyományozott anyag irodalmi formáinak megkülönböztetése, illetve azok elhelyezése a korai egyház történetében – esetenként Jézuséban – képezte a kutatások tárgyát 1920 és 1950 között. A történeti Jézus-kutatás szempontjában ez a „kérdésmentes” („no quest”) időszak. Az ún. „második kérdés” az 50-es évekkel kezdődik. Bultmann tanítványai ekkor kezdik el a formakritikai módszer alkalmazását a történeti kérdések megválaszolásában. Ekkor végzi Ratzinger teológiai tanulmányait, de nem az újszövetségi teológiát választja kutatási területként, hanem inkább patrisztikával, illetve dogmatikával és fundamentális teológiával foglalkozik. A múlt század hetvenes és nyolcvanas éveiben merül fel a „harmadik kérdés” elsősorban angol és amerikai kutatók részéről. Míg a második kérdés szakértői elsődlegesen német professzorok voltak, akik a hellenizmus és a görög kultúra alapos vizsgálatával igyekeztek eredményeket felmutatni, addig a harmadik kérdéssel foglalkozók a „zsidó Jézust” igyekeznek megközelíteni. Ehhez a holt-tengeri-tekerccsel kapcsolatos felfedezések jelentős ösztönzést adtak. A zsidó Jézus iránti érdeklődés hamarosan világszerte az érdeklődés homlokterébe került. A pápa jóllehet sokszor idéz bizonyos zsidó írásokat, ez a kutatás, illetve az ebből fakadó eredmények, meglátások azonban nem kerültek be munkájába. Ilyen módon nem igazán állítható, hogy a történetiség kérdését a mai kutatásnak megfelelően sikerült előadnia könyvében.

Talán ennek a szempontnak a mellőzése vezetett oda, hogy a beteget gyógyító, szegényeket segítő Jézus alakja nem igazán található meg a pápa Názáretijében. E tekintetben találó *Peter Hünermann* nyugalmazott tübingeni dogmatika-professzor megfogalmazása ([28]): *„Mit is akar a pápa maga? Saját bevallása szerint az evangéliumok Jézusát valóságos Jézusként, a »tulajdonképpen értelemben vett történeti Jézusként« szeretné ábrázolni. Ehhez válogat a bibliai szövegek gazdag tárából és a Jézusról szóló képek lenyűgöző sorozatát alkotja meg. Mindenképpen feltűnő, hogy Jézus gyakorlatát – a szegényekhez, a gyermekekhez, a betegekhez, a bűnösökhöz való odafordulást – említés nélkül hagyja. Persze ennek felel meg az egész könyv célirányultsága: a pápánál lényegében Jézus istenségéről van szó.”* Kissé másként látja a kapucinusok fundamentális teológiával foglalkozó szakembere, *Dietrich Wiederkehr* ugyanezt a problémát ([20]). Szerinte a pápa nyitott szemmel figyel a világban fellelhető szenvedésekre, azonban nem veszi észre a latin-amerikai felszabadítás-teológia ilyen irányú meglátásait.

3. A János-evangélium

A történetiséget vizsgáló, a „harmadik kérdéssel” foglalkozó tudósok munkájának figyelmen kívül hagyása mellett a teológusok más jellegű aggályaiknak is hangot adtak. Ezek közül talán a legjelentősebb a János-evangélium pápa általi kezelésének problémája. A sok ide kapcsolódó hozzászólás közül csak kettőt említünk meg.

P. Hünermann ([28]) kifogásainak a következő módon ad hangot: „Ratzingernek a kutatáshoz való hozzáállásával kapcsolatosan példaként szolgáljon a János-evangélium keletkezési ideje. Ratzinger átveszi a szöveg első század végére tett keletkezési idejét. A negyedik evangélium tehát lényegesen későbbi a másik háromnál. Mihelyst azonban a tudomány – a szövegek időbeli távolságából kiindulva – a teológiai kijelentések különbözőségeit is tematizálja vagy az áthagyományozott jézusi szavak hitelességének kérdését felveti, Ratzinger vétót nyújt be. »Ha 'történelmi' alatt azt értjük, hogy Jézus áthagyományozott beszédeinek úgyszólván hangszalagról leírt jellegűeknek kellene lenniük ahhoz, hogy 'történelminek' elismerhetők legyenek, akkor a János-evangélium beszédei nem 'történelmiek'. Az azonban, hogy ezek a beszédek a szószerintiségnek erre a fajtájára nem tarthatnak igényt, még semmiképpen sem jelenti, hogy pusztán Jézus-költemények lennének, amelyeket a János-iskola köréhez tartozók fokozatosan írtak volna.« Az evangélium »igazi igényét« a pápa abban jelöli meg, hogy »Jézus önmagáról való tanúságtételét helyesen adjuk vissza«. Ennek megfelelően a János-evangélium tipikus megjelöléseit (pl. »Fiú«, » Én vagyok«) a történelmi Jézus önmagáról való kijelentéseinek tekinti. Ebből adódik a Ratzingerhez, a teológushoz intézett kritikus kérdés: Valóban veszélyezteti a hitet, ha a kutatás bizonyos idézeteket ma nem »a történelmi Jézus szavainak« tart, hanem a bibliai szerzők teológiai fáradozása kifejeződésének? Az evangéliumok kifejezetten arról tanúskodnak, hogy a tanítványok nagypéntek után csak lassan jutottak el a feltámadásba vetett hitre. Jézus Krisztus titka csak lépésről lépésre tárul fel előttük. Ez egy megértési folyamat, amelyben először meg kell találni a helyes szavakat, fel kell fogni a hit összefüggéseit. A páli levelek és a jánosi iratok a Krisztus-értelmezés különböző megnyilvánulásait mutatják. A címek és Jézus ön-megjelölései vajon kivételek lennének ez alól?»

Hasonló érveléssel, de kicsit más hangsúllyal fogalmaz a müncheni evangélikus teológiai kar biblikus professzora, Jörg Frey ([31]): „Jogosan utal Ratzinger a Jánosnál kifejezetten említett (Jn 2,22; 12,16) Húsvét utáni, a Lélek által megtapasztalt »emlékezésre«, amely a tanítványoknak voltaképpen lehetővé tette Jézus szavainak és útjának megértését és megalapozza a »jánosi látásmódot«. De nem éppen ez a Lélek által létrehozott értelmezési és átfordítási folyamat-e az, amely a történelmi ténytől a sikkján túlmutat, azt transzcendálja, a doxát a szarkszban megláttatja és a jánosi Krisztus-kép sajátosságát az egészben (beszédben, csodaelbeszélésekben, szenvedéstörténetben és halálértelmezésben) megalapozza? A Lélek »emlékeztetése« és »tanítása«, amelyen végső soron az egész jánosi tanúságtétel nyugszik, valójában kevésbé lenne meghatározott, ha elsődlegesen a történelmi folyamatok jobb és tökéletesebb ismeretére hivatkozna. Ratzinger jól tudja, hogy ebben az emlékezésben a »pusztán banális tényekre való visszaemlékezés« túlhaladottá válik és János »nem szolgál Jézus szavainak és útjainak semmiféle hangszalagról való lejegyzésével«. Mégis talán a történelmi valóság »megerősokolásától« tartva, ennek a nagyon is negatív csengésű beszédnek az elkerülése érdekében nem igazán következetes módon ragaszkodik ahhoz, hogy János mégis csak a »megtörtént valóság mellett« marad. Hogy ez mennyiben van így, hol és miért teszi ezt, illetve változtatja meg önhatalmúlag (egyesekek számára már rendkívül idegesítően szabadon) a rendelkezésére álló hagyományt, ez a tulajdonképpeni probléma. Nem mellőzhető az a belátás, hogy a jánosi Jézus nyelvezete nem a földi Jézusé, hanem az evangélistáé, amelyet ott is használ, ahol ő maga beszél vagy ahol másokat beszéltet.”

4. Dialógusok: zsidóság, ökumenizmus

Miközben egyes írók (pl. D. Wiederkehr in: [20]) úgy vélik, hogy a pápa könyvében ugyan nagy hangsúllyal szerepelnek az Ószövetség írásai, de nem igazán látható, hogy az első címzettjeinek, vagyis a zsidóságnak a szempontjai meghallgatásra találnának, mások úgy

vélik, hogy Ratzinger „Izrael írásának szívéből kiindulva” bontja ki meggyőzően Jézus alakját (*Ludger Schwienhorst-Schönberger* in: [19]). Tény, hogy miközben a zsidó forrásokat figyelembe vevő történeti kutatás eredményei nem kerülnek bele a pápa referenciái közé, addig nagy előszeretettel idézi az amerikai rabbit, *Jacob Neusner*. A pápa „kedvenc rabbijának” (vö. [26]) bibliográfiája (szerzőként és szerkesztőként) mintegy 950 könyvre terjed ki, műveinek gyűjteményes kiadása a 195. kötetnél tart. Neusner a zsidó forrásokat igyekszik a formakritikai módszerrel megközelíteni. Ez a fajta eljárás a zsidó teológusok körében ugyanannyira vitatott, mint a pápa teológiája a katolikus hittudósok között. Neusner különösen nagy feltűnést keltett azokkal a munkáival, amelyekben a kereszténységgel való párbeszéd mellett kötelezte el magát. Ilyen irányú fáradozásainak mintegy irodalmi foglalatát képezi az a kötet⁶, amelyben egy rabbi beszélget Jézussal. Ebben Neusner, a 20. századi rabbi gondolatban elvegyül a Jézus köré csoportosuló, hegyi beszédet hallgató emberek közé. Figyel és könyvében párbeszédbe elegyedik Jézussal. Hét fejezeten keresztül igyekszik megvilágítani Jézus központi jelentőségű kijelentéseit: kérdez, érvel, Jézus szavaival szembeállítja a Tóra tanításait, és történeteket mesél a Talmudból. Fejtegetéseivel igyekszik nyomára bukkanni, mi is választja el a keresztényeket és a zsidókat egymástól. Egyes vélemények szerint ez a könyv adta az ihletet Ratzingert Jézus könyve megírására. Tény, hogy a műre XVI. Benedek sokszor hivatkozik, illetve a könyvet a zsidó-keresztény dialógus utóbbi években megjelent legfontosabb alkotásának tartja.

A pápa Jézus-könyvének ökumenikus jellegére két evangélikus teológus gondolatainak felidézésével mutatunk rá. A rendszerező teológiát művelő *Ulrich H. J. Körtner* szerint ([25]) a könyv jelentősége abban keresendő, hogy a hitnek olyan központi kérdéseit feszegeti, amelyek valamennyi egyházat érintik. Persze ennek során annak a veszélynek teszi ki magát, hogy a magyarázatra és jelentőségre vonatkozó síkokat felcseréli. A már korábban idézett müncheni evangélikus exegeta, *Jörg Frey* ([31]) pedig úgy véli: „Az itt előadott megfontolások csakis az exegetikai és a teológiai szakszerűség mércéjén kívánják megmérteni magukat. Az eredeti szándék félreértését jelentené, ha az olvasók ezekben tanítóhivatali megnyilvánulást vagy a jövő diszkusszióira nézve a katolikus egyházon belüli, kötelező érvényű mértéket látnának. A gondolkodásnak ez a nyitottsága, a saját érvek erejébe vetett bizalom, amely eleve lemond arról, hogy magasabb tekintélyre hivatkozzék, a legfelsőbb római katolikus tanítóhivatal történetében egyedülállónak tűnik, alig felbecsülhető – és rögtön hozzá is teszem – régóta áhított ökumenikus jelzés.”

5. Erős kritika és védelem: Ohlig, Lüdemann és Lehmann

A könyv megjelenését követően a vezető német napi- és hetilapok is igyekeztek megszólaltatni olyan kritikus szakértőket, akiktől nyilvánvalóan erős, időnként talán túlzóan is harsány kritika volt várható. Két szerző munkája külön is megemlíthető: *Karl-Heinz Ohligé* és *Gerd Lüdemanné*. Előbbi katolikus teológusként úgy tekintette, hogy a Szentháromság csakis egy kultúrtörténeti megközelítés, egy a sok közül. Ezért még Ratzinger bíboros Hittani Kongregáció élén eltöltött hivatali ideje alatt megvonták tőle a tanítási engedélyt. Gerd Lüdemann a göttingeni egyetem evangélikus teológiai karán volt az újszövetségi exegézis tanára. Miután a keresztény hit központi téziseit kérdőre vonta (pl. Jézus feltámadását), ezért az alsó-szászországi evangélikus egyház az egyházi tanítási engedélyt még 1999-ben megvonta tőle. Ilyen eljárás az evangélikus egyházban nagyon ritka. Lüdemann a Német

---

⁶ Neusner, Jacob: *A Rabbi Talks with Jesus. An Intermillennial, Interfaith Exchange*. N.Y., 1993: Doubleday. Jewish Book Club Main Selection, February, 1993. Paperback edition: N.Y., 1994: Image Books. Német kiadása: Jacob Neusner: *Ein Rabbi spricht mit Jesus*, Herder, 176 o., kve. 16,90 €.

Szövetségi Alkotmánybírósághoz fordult, de keresetét 2005-ben elutasították. Mindezek nyomán megszólalásukban egyfajta elkeseredés is tetten érhető.

Ohlig ([18]) elismeri, hogy a pápa által írt mű világos és érthető, dicséri az Ó- és Újszövetség irataiban való jártasságot, sőt elfogadja a német ökumenikus bibliafordítással szemben felhozott ratzingeri érveket. Alapvetően nem ért egyet a kánoni írásértelmezéssel, amelyet a pápa előszavában dicsér, és amelynek megalapozását a II. Vatikáni Zsinat kinyilatkoztatásról szóló konstitúciójában látja⁷. Ohlig szerint jóllehet az egész Írás megfontolásra érdemes, de a különböző korokban keletkezett, különböző műfajokban írt, különböző teológiai irányokat képviselő szövegek más és más megközelítést igényelnek. *„Ratzinger azonban az »egész« Írás hermeneutikai horizontját munkamódszernek tekinti: a szinoptikus evangéliumok ..., sőt az Ószövetség kijelentéseit is a János-evangélium és a másod-páli teológiai minták szerint értelmezi. Nem tesz különbséget közelebbről az irodalmi formák között. A történeti eseményekről (Jézus Jordánban való megkeresztelkedése) szóló beszámolókat ugyanazon a szinten tárgyalja, mint azok teológiai értelmezéseit (égi hang és galamb), a csoda-elbeszéléseket (pl. Jézus vízen járása vagy Lázár feltámasztása) vagy az epifániatörténeteket (színeváltozás) ugyanazon a síkon, mint a tizenkettő meghívását.”* Ratzinger Ohlig szerint a Bibliát egy későbbi álláspontból kiindulva értelmezi, s ennek során a hellén-keresztény teológiát tekinti mértékadónak (vö. regensburgi beszéd). *„Ez az eljárás mód jóllehet Jézusnak a különböző kultúrkörökben való befogadásához elengedhetetlen, de nem válaszolja meg a történeti Jézusra vonatkozó tudományos kérdést.”* Itt keresendő annak az oka, hogy miért tekinti a történeti-kritikai írásmagyarázat módszereit a pápa gyanús szemmel. Ennek során – így Ohlig – a pápa félreismeri a hatást és az okot. *„Nem a történeti alapokon dolgozó exegeták rombolják le Jézus alakját, miként ő gondolja, hanem a történelem és a források maguk.”* Mindezek nyomán Ohlig úgy véli: *„Ratzinger a keresztény hitet a niceai és az azt követő zsinatok felől értelmezi. Ebben az értelemben értendő kérdése: »Honnan származhat a Húsvét utáni hit, ha a Húsvét előtti Jézus erre semmi alapot sem szolgáltat?«* Valójában ez a hit a Húsvét előtti Jézusból kiindulva nem alapozható meg: *ő sem nem az Atyával egylényegű Fiú és az Istent sem Szentháromságként érti. De ez nem jelenti azt, hogy Jézus a követésére való felhívásra, illetve a későbbi hitvallásokra vonatkoztatva semmiféle támpontot sem adna. A történelmi Jézusban a Ratzinger által is felmutatott »implicit krisztológia« képezi ténylegesen a hit valamennyi későbbi, kultúrához kötött megjelenési formájának az alapját. Ezeknek a megjelenési formáknak – legyenek akár hellenisták, akár latinok, akár indiaiak – megtalálhatók a támpontjai Jézusban, de ezek semmiféle kényszerítő okot sem jelentenek. Ezért teológiailag egyáltalán nem szükségszerű, hogy magának a történeti Jézusnak az alakjában a későbbi teológiák fellelhetőek legyenek.... A szinoptikus evangéliumok szerzői és közösségei vagy hosszú évszázadokon keresztül a Földközi tenger és India között élő szír keresztények a Szentháromság és a két-természetű krisztológia tana nélkül is a szó teljes értelmében keresztények voltak, jóllehet Jézusban pusztán azt az Istentől kiválasztott embert látták, aki példamutatóan kiválasztottnak is bizonyult.”*

Lüdemann kritikájának első változatát a *Spiegel* honlapján fogalmazta meg ([14]), majd külön könyvet⁸ szentelt a témának. Az epilógusban az alábbi tíz ellenvetést teszi közzé a Ratzinger-féle megfontolásokkal szemben:

---

⁷ Nyilvánvaló, hogy a Dei Verbum 16. pontja húzódik az érvelés háttérében: *„Isten tehát, a két szövetség sugalmazója és szerzője, bölcsen úgy rendezte, hogy az újszövetség benne rejtőzzék az ószövetségben, az ószövetség viszont az újszövetségben táruljon fel.”* (Vö.: A II. Vatikáni Zsinat tanítása, Szent István Társulat, Budapest, 1975, 150-151. o.)

⁸ Gerd Lüdemann: *Das Jesusbild des Papstes, Über Joseph Ratzingers kühnen Umgang mit den Quellen*, zu Klampen Verlag, Springe 2007, kartonkötésben, 157 o., 9,95 €.

- Ratzinger nem hajtja végre azt a vizsgálódást, amelyet könyve bevezetőjében meghirdet: az evangéliumok Jézusának történeti Jézusként való bemutatására nem kerül sor. E helyett pusztán „meditációkat” találunk az „Úrról”.
- A később keletkezett János-evangélium történeti értékét tekintve kisebb jelentőségű. A másik három evangélium egybeeséseit a történeti kutatás a „két-forrás-elmélet” nyomán úgy értelmezi, hogy a „Máté” és „Lukács” egymástól függetlenül használták mind a Márk-evangéliumot, mind pedig a „Források”-nak (Quelle) nevezett gyűjteményt, de nem voltak szemtanúk.
- Az említett, általánosan elfogadott „két-forrás-elmélettel” szemben Ratzinger inkább hisz az evangéliumok történeti kijelentéseinek, s ezzel – minden ellenkező értelmű állítással szemben – a történeti és formakritikai korszak előtti értelmezésekhez tér vissza.
- A más véleményen lévő tudományos kollégáinak Jézus-munkáit Ratzinger lekicsinyli; Jézus-könyve semmit sem árul el a történeti komolyságról és az intellektuális becsületről.
- Az ész Ratzinger szentírás-értelmezését tárgyilag hamisnak tekinti. Részint tudatalattijára hallgatva R. félrevezeti olvasóit és saját magát is. A gyakran használt „valóságos” és „valóság” szavak a názáreti Jézusra vonatkoztatva inkább „látszólagosak” és a „látszatnak” felelnek meg.
- Az „Ószövetségnek” Krisztus-tanúként való használata tudományosan lehetetlen. Jézus nem volt sem az új Mózes, sem Jákob, sem Salamon, sem Jónás, sem Jahve szolgája. A bibliakritika ennek használatától megszabadított bennünket. Aki ismét visszahozza ezt, az felelőtlenül cselekszik.
- A názáreti Jézus soha sem értelmezte magát Istennek. Az erre vonatkozó szövegek később keletkeztek és a második század elejének egyházi helyzetét tükrözik, amikor a pogány keresztények többségbe kerültek.
- Az evangéliumok Jézus-képei közötti számos ellentét többek között azzal magyarázható, hogy az állítólag Jézus által mondott szavak jelentős része valójában soha sem hangzott el Jézus ajkáról. A Jézus igazi és nem-igazi szavai közötti különbségtétel ilyen módon megkerülhetetlen kérdés a Jézus-kutatásban.
- A bibliai szövegeknek az isteni inspiráció feltételének fenntartása melletti olvasása nem egyeztethető össze az ember igazságkereső olvasásával. Aki a történeti-kritikai módszernek a kisujját odanyújtotta, annak az egész kezét is oda kell nyújtania.
- A hit és a tudás ellentéte esetén a tudásnak van előjoga. Az, hogy a történeti-kritikai módszer olyan sok ellentmondásos Jézus-képet hozott a felszínre, még egyáltalán nem hozható fel érvként ellene. Sokkal inkább felszólítás arra, hogy az elődöknél jobban csináljuk, s akkor a tudomány feltétlenül kijavítja magát.

Miként a felületes átolvasásból is jól kivehető, a korábban már megismert érvek mellett valójában csak általános érvényű, Lüdemann által megfogalmazott „axiómákat” találunk, amelyek – legalábbis Lüdemann szerint – nem szorulnak újabb bizonyításra.

A fentebbi két, éles hangú bírálatra *Karl Lehmann* bíboros rövid állásfoglalásban válaszolt⁹, amelyben a tudományos elfogódottság ellen emelte fel szavát és méltányos elbírálást kért a pápa könyve számára.

6. „Biblikusok” összegzése

A bevezetőben már említett, *Södling* által közzétett újszövetség-kutatók állásfoglalásai az éles kritika helyett inkább a másik véglet felé hajlanak. *Klaus Berger* ([29]) szerint nem tekinthetők másnak, mint udvariassági megnyilvánulásnak: „*Ez a hátránya annak, ha valaki pápaként ír. Mindent a szőnyeg alá söpörnek. Valamennyien elismerik a pápa személyes hitstílusát, és megállapítják róla, hogy valójában egy angyalka, de az exegézist könyvével sajnos nem vitte előbbre.*” *Berger* hiányolja, hogy a könyvben nem szólaltak meg az ortodox, evanglikális, pünkösdista egyházak képviselői, illetve a zsidó kollégák. Ugyanakkor rendkívül negatív véleményt fogalmaz meg a „tizenkét újszövésztudós” íásaival kapcsolatosan: „*Egyébként – tizenkétszer megismételve – minden egyes exegéta felveti a problémát, hogyan is jön Benedek ahhoz, hogy bizalmat ad az evangélistáknak. Kérdésük voltaképpen mindig ugyanaz: mik az »eredendően jézusi« vagy »nem-jézusi« megnyilvánulásoknak a kritériumai. Hosszú exegéta-lét nyomán arra a tézisre jutottam, hogy ez a kérdés értelmesen nem vethető fel és így a válasz sem lehetséges. Ennek a könyvnek a különböző helyein újra és újra felsejlik ez. A magunknak okozott nehézségek mindig azzal kezdődnek, hogy mit is kezdhetünk a János-evangéliummal.*” A hivatalos exegéták válaszána egyikét már fentebb idéztük (3.). Más vélekedés szerint XVI. Benedek a különböző tanúságtételeket „kisimította”. *Berger* ennek nyomán felveti a kérdést: „*Vajon így kell-e bánni a keleti egyház kedvelt evangéliumával és teológiai hegyvonulatával? ... Mindig ugyanaz a játék: kitalálunk valamilyen kérdést, nevezetesen azt, hogyan lehetséges Jézusból és az országnak általa való meghirdetéséből a Húsvét utáni Krisztus-igehirdetést levezetni. Aztán a kérdést égő gumikarikaként kezeljük, amelyen keresztül a nagy macskának át kell ugrania. És ha valaki ezt nem teszi – miként XVI. Benedek –, akkor az jámbor, épületes és (bár hangosan nem mondják ki, de mégis) unalmas.*”

7. Zárszó helyett nyitány

Szemlénkben nem törekedhettünk arra, hogy minden állásfoglalást, megnyilvánulást a maga részletességében bemutassunk. Főként nem vállalkozhattunk arra, hogy a vélemények sokaságában olyan egyéni álláspontot fogalmazzunk meg, amely mind a „történeti Jézus” kutatóit, mind a szentírás-magyarázókat, mind pedig a rendszerező teológia képviselőit, dogmatikusokat, fundamentális teológiával foglalkozókat kielégíthetne. Úgy tűnik, hogy az egységes hermeneutikai mező megtalálása sem lesz könnyű. Így hát a szemleíró, aki az említett szakterületek mindegyikén laikus, csak a személyes véleményének adhat itt hangot. Élvezetes olvasmánynak tartotta a ratzingeri könyvet és örülne annak, ha sok igehirdetést megtermékenyítene. Rendkívüli szellemi élvezetet, igazi lelki épülést talált abban, hogy a pápa názáreti Jézusról írt könyvét párhuzamosan olvashatta *Vermes Géza* Jézus hiteles evangéliumáról szóló történeti munkájával¹⁰. Nem az egymásnak ellentmondó állítások, hanem az egymást kiegészítő, más irányból közelítő meglátások okoztak örömet. Igazat kell adnia a *Vermes*-könyv epilógusában megfogalmazott tanácsnak: „*Azt keressék, amit Jézus maga tanított, és ne érék be azzal, amit róla tanítanak.*” *Ratzinger*/XVI. Benedek pápa

⁹

http://www.bistummainz.de/bm/dcms/sites/bistum/bistum/kardinal/ansprachen/ansprachen_2007/gul07/juni.html

¹⁰ *Vermes Géza: Jézus hiteles evangéliuma*, Osiris Kiadó, Budapest, 2005.

Názáreti Jézusról szóló könyve is lehet – legalábbis a szemle írójának véleménye szerint – ennek a keresésnek hatékony kiindulópontja. Ebben az értelemben igazat ad Klaus Bergernek, aki a könyv olvasása után recenzióját ([5]) így zárja: „*Deo gratias!*”

Megnyilvánulások listája

- [1] Ross, Jan: *Der Papst als Essayist*, in: *Die Zeit*, 2007. április 4.
- [2] Zewell, Rudolf: *Der Jesus-Sucher*, in: *Rheinischer Merkur*, 2007. április 12.
- [3] Geyer, Christian: *Ein dramatischer Befund*, in: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 2007. április 13.
- [4] Kissler, Alexander: *Verachtet mir die Pharisäer nicht!*, in: *Süddeutsche Zeitung*, 2007. április 14.
- [5] Berger, Klaus: *Ein Systematiker im Grabenkampf der Exegese*, in: *Die Tagespost*, 2007. április 14.
- [6] Badde, Paul: *Ist Jesus zu retten? Joseph Ratzingers neues Buch versucht es und begibt sich in die Grabenkämpfe der Exegeten*, in: *Die Welt*, 2007. április 4.
- [7] Tück, Jan-Heiner: *Die Augen des Glaubens. Joseph Ratzinger über Jesus von Nazareth*, in: *Neue Zürcher Zeitung*, 2007. április 14.
- [8] Schwarz, Ulrich: *Hype um Gottes Sohn*, in: *Der Spiegel*, 2007. április 16.
- [9] Rebhandl, Bert: *Der Ratzinger-Code*, in: *TAZ*, 2007. április 19.
- [10] Schulz, Michael: *Christus ist die innere Einheit der Schrift. Der Papst schreibt mit seinem Buch Theologieggeschichte*, in: *TAZ*, 2007. április 19.
- [11] Nientiedt, Klaus: *Auf der Suche nach dem wirklichen Christus. Am Tag seines 80. Geburtstags erschien das Buch des Papstes über Jesus von Nazareth*, in: *Konradsblatt*, 2007. április 22.
- [12] Posener, Alen: *Teuflische Theologen*, in: *Welt am Sonntag*, 2007. április 22.
- [13] Schöpsdau, Walter: *Ein ganzheitlicher Blick auf Jesus*, in: *Pressemitteilung Nr. 3, Konfessionskundliches Institut Bensheim*, in: *Die Zeit*, 2007. április 23.
- [14] Lüdemann, Gerd: *Eine peinliche Entgleisung*, in: *Spiegel Online*, 2007. április 26.
- [15] *Publik-Forum Dossier: Mein Freund und ich. Papst Benedikt schreibt über Jesus*, 2007. április 27.
- [16] Löser, Werner SJ: *Zwölf Annäherungen*, in: <http://www.sankt-georgen.de/leseraum/loeser14.pdf>.
- [17] Koch, Kurt (bázeli püspök) és Locher, Gottfried W. (a Református Világszövetség alelnöke) in: *Schweizerische Kirchenzeitung*, 2007. május 3.
- [18] Ohlig, Karl-Heinz: *Wie man in die Bibel hineinruft*, in: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 2007. május 7.
- [19] Schwienhorst-Schönberger, Ludger; Söding, Thomas; Homolka, Walter és Essen, Georg: *Jesus von Nazareth. Annäherungen im 21. Jahrhundert*, in: *Herder Korrespondenz Spezial*, 2007. május 4.
- [20] *Wiederkehr, Dietrich: Selber lesen macht klug*, in: *Schweizerische Kirchenzeitung*, 2007. május 17.

- [21] Berger, Klaus: *Zeugnisse des Glaubens an die Gottheit Jesu*, in: *Die Tagespost*, 2007. május 24.
- [22] Wolter, Michael; Ritzenhofer, Medard és Weigel, George: *Jesus – der Bestseller*, in: *Rheinischer Merkur Spezial*, 2007. május 24.
- [23] Ohlig, Karl-Heinz; Bruns, Peter; Korsch, Dietrich; Brandt, Reinhard; Rainer, Riesner: *Briefe an die Herausgeber*, in: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 2007. április 19. és 26., valamint június 4.
- [24] Söding, Thomas: *Aufklärung über Jesus*, in: *Herder Korrespondenz*, 2007. június.
- [25] Körtner, H.J. Körtner: *Das Jesus-Buch des Papstes*, in: *Christ in der Gegenwart*, 2007. június 10.
- [26] Biema, David van: *The Pope's Favorite Rabbi*, in: *Time*, 2007. május 24.
- [27] Vermes, Geza: *The scholar Ratzinger bravely declares that he and not the Pope is the author of the book and that everyone is free to contradict him*, in: *Times*, 2007. május 19.
- [28] Hünermann, Peter: *Die Göttlichkeit des Nazareners verstehen*, in: *Kölner Stadt-Anzeiger*, 2007. április 23.
- [29] Berger, Klaus: *Die Revolution glatt übersehen, Die Antwort von zwölf Neutestamentlern auf das Jesus-Buch des Papstes lautet: ratloses Schweigen*, in: *Die Tagespost*, 2007. augusztus 7.
- [30] Holl, Adolf: *Ins Leere*, in: *Die Presse*, 2007. április 13.
- [31] Frey, Jörg: *Historisch – kanonisch – kirchlich: Zum Jesusbild Joseph Ratzingers*, in: http://www.nt.evtheol.uni-muenchen.de/personen/frey/texte/ratzinger_jesus/index.html.
- [32] Wenzel, Knut: *Zurück zu Jesus Zu: Joseph Ratzinger/Papst Benedikt XVI., Jesus von Nazareth*, in: [http://www.kaththeol.uni-frankfurt.de/funda_dogmatik/PDFs/Wenzel - Benedikt Jesus.pdf](http://www.kaththeol.uni-frankfurt.de/funda_dogmatik/PDFs/Wenzel_-_Benedikt_Jesus.pdf).
- [33] Scholtissek, Klaus: *Das Echo der Theologen*, in: *Christ in der Gegenwart, Bücher der Gegenwart, Sonderdruck, Herbst 2007, Freiburg*, online: http://www.christ-in-der-gegenwart.de/aktuell/extras/elvis_img/0001426782_0001.pdf.